क्रम सं० ४००

प्रवेश सं०

विषय:

नाम

ग्रन्थकार

पत्र सं०

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ)

पंक्ति सं० (पृष्ठे)

आकार: १" x ५"

लिपि:

आधार:

वि० विवरणम् [illegible] प्रायः पूर्ण अन्तिम [illegible]

994278

पी० एस० यू० पी०—३३ एस० सी० ई०—१९४९—१०,०००

अथातः सुपर्णचित्यस्याग्नेः कातीयसूत्रशेषमनुपदस्यानुव्याख्यास्यामः ॥ प्रतिज्ञासूत्रमिदं ॥ अथेति अत्र सूत्रकारेण यजमानेनोर्ध्वबाहुः प्रपदोच्छ्रितेन समस्थितेन दः द्विपुरुषां रज्जुमि त्वोभयतः पाशामित्यनेन ग्रन्थेन सुपर्णचित्यस्यार्धपञ्चमपुरुषप्रमाणस्य सप्तविधस्याग्नेः क्षेत्रसाधनमुक्तं। एतत्क्षेत्रमुक्ताभिः स्वप्रमाणलक्षणादिनिर्दिष्टाशीतिभिरिष्टकाभिस्तथाद्वि सहस्रैः प्रथमलोकेष्टकानां पञ्चाशदूनोत्तराण्यत्रिसहस्रमुत्तमेत्येवमादिसंख्याता भिश्चलोकेष्टकाभिः पूरयितव्यमिति विशेषसामान्येनोक्तं। तच्च वक्ष्यमाणप्रमाणविशे षैर्विना न क्षेत्रं तथा संख्यया पूरयितुं शक्यते। अतस्तदेव सामान्योक्त्या कश्चित्प्र कारविशेष आक्षिप्यते। येनार्धपञ्चमपुरुषप्रमाणस्य क्षेत्रस्योक्तसंख्याकाभिः सा मान्येन पूरणं भवति स च प्रकारविशेषः सूत्रकारेण विस्पष्टतया सूचितो न च विशेषेण कः ग्रंथविस्तरतया। अतस्तमेव विशेषं सूत्रकारापादितमनन्तरं वक्ष्यमाणं तत्प्रथि र्धमपराक्षं प्रयुक्तवानाचार्यः। अतः शाक्षाच्छ्लोकवर्धः यस्यास्सूचितो यमर्थः सूत्रकारान

नच विशेषेणोक्तः। अतो वयं विशेषेण वक्ष्यामः॥ सुपर्णचित्यस्येति विशेषनिर्देशात् अ
धातः शाखान्त्यांमत विषयीकरणं तत्सुपर्णचित्यस्येति ज्ञातव्यं न द्रोणचिदादेर्द्रोणचि
दादिगतविशेषणं च सूत्रनमपि नाकृतं सूत्रकृता अतस्तद्गतविशेषा इह नोच्यंते।
सुपर्णचित्यस्यैवोच्यते कात्यायसूत्रशेषमिति। यस्मिन्सूत्रेऽस्माभिर्विशेषाः प्रमाणा
द्यत्रोच्यंते। भगवतः कात्यायनस्याप्यभिमताः नस्वमनीषिकयास्माभिरुच्यंते। अ
तद्दर्शनेनैतद्दर्शयति ऋजुपक्षस्येति चतुरंगुलं संकर्षति विकर्षत्यं तद्दर्शनेन वक्री
पक्षौ विहितौ तस्य वक्रपक्षस्यागतः पूरणं इह नोच्यते। इति ऋजुपक्षस्योक्तं अनुव्या
ख्यास्याम इति। अत्र सूत्रकारेणायमर्थः सूचितः। स च निपुणमतिभिः सूत्राभिप्रा
यज्ञैः सूत्रविभागज्ञैश्च प्रतिपत्तुं शक्यते। किमर्थमिदमारभ्यते। सर्वेपि एवं प्रतिपत्तुं स
मर्थाः तान्प्रति तमेव सूत्रकारेण सूचितमर्थं अनुपन्यास प्रकटीकरणाय वयं व्याख्यास्या
म इति सूत्रार्थः। इदानीं प्रतिज्ञातमर्थं वक्तुं प्रथमं तावदिष्टकानां प्रमाणमाह॥ तत्रेष्टका

प्रमाणं चतुरस्राणां यथा पुरुषमंगुलैः षडंगुलं द्वादशाष्टादश चतुर्विंशतिरिति पंचपक्ष
पक्ष्यादन्तागपघाजंघमात्रीष्टहतीनां॥ तत्रेति वाक्योपन्यासार्थः। अत्र प्रमाणयुक्ता
नामिष्टकानां सर्वत्र विनियोगं वक्ष्यति। तेन तावदादौ इष्टकानां प्रमाणमुच्यते। इष्टका
नां प्रमाणमिष्टकाप्रमाणं। कासामिष्टकानामित्यत आह। समचतुरस्राणां त्रिविधा
हि किलेष्टका अत्र सुपर्णचित्यप्रस्तावे ते समचतुरस्राः तथा दीर्घचतुरस्रास्तथा वक्रा
इति तत्र समचतुरस्राणां उपयोगबहुत्वात्तासामेव प्रथमतः उच्यते प्रमाणं। केन प्रमाणे
विशेषात्ता इष्टकाः परिच्छेद्यं तद् इत्यत आह। यथा पुरुषमंगुलैरिति। यो यत्र पुरुष
स्तदंगुलैरिष्टकानां प्रमाणं भवति। इदमुक्तं भवति यवाराग्निः पुरुषो दशापदो द्वाद
शांगुलं पदं तत्र सप्तविधे तावद्यजमानेऽणवोर्द्ध्वबाहुः प्रपदोच्छ्रितः समस्थितो वा पुरुषः
अन्यत्र पुरुषाच्चयेष्टविधादेः यावानग्निः सपदः पुच्छविशेषस्तावच्चतुरंशः कृत्वा त
स्मिन्पुरुषप्रमाणमवदध्यात् समस्तं पंचदशानां गान्कृत्वा द्वावेकसमासेन समस्य

सपुरुषइतिपुरुषशानंसुल्वोक्तंनेपात्। एतच्चसुल्वव्याख्यानसमयएवव्याख्यातव्यं
एवंपापत्रपुरुषस्तस्यैवतत्रांगुलानिज्ञातव्यानि। तद्यथापंचारत्निः पुरुषस्यपंचमो
भागोरत्निरितियावद्दशपदपुरुषस्तस्यैवपुरुषस्यदशमोभागः पदं द्वादशांगुलप
दमितिपदस्यद्वादशोभागोंगुलंएवंसर्ववपनेषुस्वभागपरिकल्पितैरंगुलैर्विधिज्ञा
तिशतांगुलः पुरुषोभवति। ननुअंगुलंअष्टौयवाःपार्श्वसंमिताइतिपारिभाषिके
गु रंगुलैः अयंयजमानस्यांगुलैःकिमितीष्टकाप्रमाणंनभवति। उच्यते एतेषामंगुला
नांप्राप्तिरेवनास्तिसूत्रकारेणचयनप्रकरणएवपुरुषोदशपदोद्वादशांगुलंप
दमित्यादिग्रंथेनान्येषामंगुलानांपरिलाभितत्वात्। अपिच। यथापुरुषमंगुलैरि २
तिवदतापूरणसूत्रकृतास्पष्टमेवतिवारितान्यन्यान्यंगुलानिएवंस्थितेयथापुरु
षमंगुलैः। षडंगुलमेकंप्रमाणंअपरंद्वादशांगुलंअपरमष्टादशांगुलंपरंचतुर्विंशा
त्यंगुलंएतानिचत्वारिप्रमाणानिसमचतुरस्राणां। तानिनामतोनुक्रामति। एषकं

पक्षादस्तागपद्याजंघामात्रीबृहतीनांषड्द्वादशाष्टादशचतुर्विंशतिरितिसमासनि
र्देशादेकमेवप्रमाणमेतावदितिकस्यचिच्छंकास्यात्तेनकारणेनपृथक्पृथगित्युक्तं
पृथक्पृथक्यथासंख्येनपादभागादीनांषडंगुलादीनिप्रमाणानिभवंति। तद्यथा
षडंगुलंपादभागानांद्वादशांगुलंपद्यानांअष्टादशांगुलंजंघानांचतुर्विंशत्यंगुलंबृ
हतीनांतत्रबृहतीपद्यालोकचतुष्टयव्यापिनी। जंघासपादलोकद्वयव्यापिनीलो
कः पद्याव्यापी। पादस्तागोलोकचतुर्थांशव्यापी। एवंवत्प्रमाणप्रकल्प्यते। त्रिया
हिणीलोकत्रयव्यापिनी। अध्यर्द्धसार्द्धलोकव्यापिनी। अर्द्धपद्यालोकार्द्धव्यापिनी
पादस्तागोलोकचतुर्भागव्यापी। अर्द्धपादस्तागोलोकाष्टभागव्यापी। तदर्धं षोडश
भागव्यापीति। तदर्द्धेनतिर्यक्चारिमाणंभवतिशेषः। अर्द्धपूर्वाख्याश्चयाः पूर्वनु
क्ताः पादस्तागाद्याइष्टकाअर्द्धपूर्वाख्याभवंति। अर्द्धपूर्वकृतासांनामभवतीत्यर्थः।
स्तत्रद्वयसिद्धार्थः कथ्यते। तत्रषडंगुलंदैर्घ्येणत्र्यंगुलंतिर्यगर्द्धपादस्तागोभवति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वादशांगुलं दैर्घ्येण च[…]ंगुलतिर्यगर्द्धपद्या भवंति। जंघायां तु विशेषं वक्ष्यति। द्वि
र्घ्येण चतुर्विंशत्यंगुला द्वादशांगुलतिर्यगर्द्धबृहती भवंति। एवं प्रमाणत्रयमपरं सिद्धं
भवति जंघामात्री तु तिर्यग्द्वादशांगुलतिरश्च्यर्द्धी जंघामात्री तु तिर्यग्द्वादशांगुले दैर्घ्ये
ण षोडशांगुलतिरश्च्यर्द्धी भवति। दैर्घ्ये चतुर्विंशतिः षोडशांगुलितिर्यक् त्रियाहिणी चतु
र्विंशत्यंगुला बृहती तिर्यक् षोडशांगुले त्रियाहिणी भवति। एवमपरं मानद्वयं
सिद्धं जंघा बृहती वर्जं सर्वा अन्वर्थसंज्ञा ह्येता॥ अर्द्धव्यामेन गार्हपत्यमंडलं परिलि
ख्य पादरज्ज्वा पदं मध्ये परिछिद्य आएण्य सानूकापछेदपरिलेखांतरं वक्राः॥ अर्द्ध
व्यामेन गार्हपत्यस्य मंडलं परिलिख्य षोडशप्रमाणं चतुरश्रमध्ये कृत्वा श्रोणं सा २
नकानामपछेदः क्रियते। बाह्येन स्वमंडलस्य परिलेखास्त्येव। एवं कृते षोडशपदचतु
रश्राद्बाह्यतः परिलेखास्यांतरेष यानिः पाद्यंते। ता वक्रसंज्ञका इष्टका भवंति। एवं व
क्राणामिकं मानं। अपरमपि धिष्ण्यायतने मानांतरं वक्ष्यति अत्तरो व चतुर्भागो द्वौ द्वा

क्रिया दिग्ग्रंथेन पादभागस्य पञ्चतुर्थो भागः स तत्र चतुर्भागशब्देनोक्तः। अनुक्रमात्कथं
ते। चतुर्भागोर्द्धपादभागः पादभागोर्द्धपद्यापद्या द्वौ ह्यर्द्धबृहती जंघामात्री त्रियाहिणी
हती वक्राश्चेत्येवमेका[…]नीतानि नामानि। उष्णिगर्द्धपद्याविधेः पादभागः। कथमवगम्य
ते। एतानि प्रमाणानि सूत्रकारेण सूचितानीति तदर्थमिदमाह। यदा उष्णिग्भ्यः अ
परा विराज उपधीयंते। तदा उष्णिहः अर्द्धपद्या भवंति विराजश्च। कथं गायत्रीणां क
त्तांच मध्ये एकस्यैव लोकस्याविद्यमानत्वात्। तत्र उष्णिहः अर्द्धपद्या दक्षिणोत्तरा
यताः गायत्र्यो परा उपदधाति। उष्णिग्भ्यो परास्तथाभूता एव विराज उपदध्या
ति एवं कृते उष्णिहो भित्तः पादभागलोको नवशिष्यते। तत्र पद्यर्द्धपद्या उपधी
यत्ते अंते पि पादभागलोको अवशिष्यते। तत्र पादभागो द्वावुपधीयते। अर्द्धपद्या
वा अन्या स्यादिष्टकाया असंभवात् भेदेन चयनं भवति अपरोपि दोषः अत्रोपचीय
मानार्द्धपद्या प्रागायत्ता प्राप्नोति लक्षणानुरोधेन च। तथा च न संभवति तस्मात्पाद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तानएवोपधीयतेएवंपादस्नागसिद्धिः॥तदर्द्धषड्भिरंशैस्तस्याअधस्तनसूत्रेणतवे
यादस्नागसिद्धिःवक्ष्यमाणेषुसूत्रेषुबृहत्यादिसिद्धिर्भविष्यति।एवमेवृतावत्प्रमाणेषु
कालिरिष्टकाःतेः।वक्ष्यमाणप्रकारेणतृतीयायांचितावुपधानसिद्धंपंचाशदूनद्विशा
हस्त्रीपक्षे।यदापुनःषड्भिरंशैस्सान्तृतीयाभवतितदाअर्द्धपादस्नागंविनासंख्यान
पूर्यतद्दस्यर्द्धपादस्नागोप्युपगंतव्यः।वक्राःक्षेत्रपूरणार्थाः।ओएषसानूकापच्छेदपदि
लेखांतरक्षेत्रंयकालिरवपूरयितुंशक्यतेनान्यालिरिति।कृचावक्राअप्यस्फ
पगंतव्याः।बृहतीशद्वाश्चमध्येद्वर्द्धबृहतीश्चतस्त्रोदक्षिणेनरादस्यर्द्धबृहतीनामुप
धानकपनेनबृहतीसंज्ञावःकल्प्याताएतस्माद्देवार्द्धबृहतीशद्वात्।वशद्वादय ४
श्रेनसत्तावतिक्षेत्रवतक्षोबृहत्यःसंस्तवतीति।अर्द्धबृहतीनामुपधानकपनीयदि
संस्तवःस्यात्तदाबृहतीनामेवोपधानंब्रूयात्।चयनयोगात्त्रिशाहिणीजंघामात्र
ध्यर्द्धाः।एवंहिचयनयोगःसंपद्यतेयदिमसाप्रमाणाः।क्षुद्रप्रमाणाश्चेष्टकास्तुवं

ति।षडंगुलंचतुरंगुलमित्यसेधविकल्पोमत्याचा॥३॥चयनमक्ष्णनेयथायोगं॥इदा
नींचयनपरिभाषाआरभ्यते।तत्रवचनाभावेयथायोगचयनंभवति।यत्रतुवचनं
तत्रयथावचनमेव।वर्षीयस्याबाधाः।चयनमवचनेयोगमितियदुक्तंतदेवप्रकटय
ति।वर्षीयस्योबाधा।लोकेहिवर्षीयस्योबाधाउपधीयतेदार्ढ्यमू॥नाप्युपधानं॥स
वेस्वयमातृण्णालोकंपृणयाप्रच्छादयतितवोदशालिर्द्दशालिःसंछादयंनैतिएवमाद्दि
वाकेरप्युपधानमिवप्रतिभातिनअप्युपधानमुपधानंतत्रभवति।लोकेहियकस्यां
चितावेकएवप्रस्तारोदृश्यतेदेत्त्वंतरमाह।शेषष्टोवक्राःइतिक्षेत्रपूरणार्थाः।उक्ता
लिरिष्टकालिर्गार्हपत्यस्येकदेशामुपधापयतित्रिष्टक्षेत्रपूरणवक्रालिर्दशीय
ति।अतोवसीयतेअप्युपधानंनास्तिहत्वंतरमाह।एकैकस्यामज्ञादिसंपदस्या
कथमक्षस्येषोग्निःसर्वःकृस्नइष्टकायामिष्टकायाःसंस्कृतोभवतीत्यभिधाय
मज्ञायजुरित्यादिनाएकैकस्यामेवषुकायांमज्ञादिसंपदंदर्शयति।अप्युपधाने

तुभवतितन्त्वभवति अतोप्यप्युपधानंनास्ति। यजुष्मत्यः पादमात्र्यः यत्र यत्रापवादोना
स्तितत्रतत्र यजुष्मत्यः पादमात्र्यो भवंति॥ पंचम्यां गार्हपत्ये द्वे बृहतीनाकसद्माने च तस्त्रो द्वि
पद्यः पंचम्यां चितौ च गार्हपत्यमध्ये षट्कं गार्हपत्यमिति तस्मिन्गार्हपत्ये द्वे बृहतीनाकस
ने च तस्त्रो द्विपद्या भवंति। रोबाध्यनस्त्रः पद्याः॥ अयुक्त्वाभिति तानूक्तामद्विपद्या अयुग्मगण
मध्यमानूकद्रस्त्रक्तं तत्र या अनूक्तास्तामभितो द्विपद्ये भवतः अनूकमभितएके
कस्यधंग्रहणं भवति॥ स्त्रीनां च अधस्तान्सूत्रे पंचमीग्रहणमप्यनुवर्त्तनीयं पंचम्यादा
युद्विति। तेन वक्तुर्थ्यानिप्राप्नोति। इत्येतदर्थं सूत्रमिदमिति केचित्पुनरेतच्च सूत्रमनर्थ
कमाचार्येण प्रणीतमिति नः प्रतिभाति कुत इति चेत्। अयुक्त्वाभितानूक्तामद्विपद्याइति ५
अनेनैव सर्वत्रसिद्धः तथा च सति अयुक्त्वाभितानूक्तामित्यत्र पंचमीग्रहणमप्यनु
वर्त्तनीयं भवति प्रथमातृतीययोश्चात्तप्रसंगो न भवति। अपस्या वालखिल्यानाम
पूर्वमित्युक्तत्वात्। अपस्याः पंच पंचानूक्तास्तिष्ठिति प्रथमायां वालखिल्याः सप्तपु

रस्तादिति तृतीयायां तत्रापस्या वालखिल्यानां पूर्वापूर्वमनूक्तामभितो द्विपद्ये भवतो
न सर्वत्र अयुक्त्वाभितानूक्तामित्यत्र सूत्रे यदा पंचमीग्रहणानुवृत्तिः क्रियते तदा तस्य
विधानार्थं यदा तु तत्र पंचमीग्रहणानुवृत्तिः क्रियते तदा परिसंख्यार्थमपस्यावालखि
ल्यानां च पूर्वामेव न सर्वत्रेति॥ तृतीयायामप्ययप्यपेष्टौ लोकान्॥ छंदस्याद्वादशा
प्ययेष्टिलक्के अप्यराष्ट्रं नपदपुच्छसंधिरुच्यते। तत्राभितायुग्मात्यनेनषड्षड्ष्टका
अनूकमभितो भवति तत्रानूकमभितस्य च तस्त्रश्च यतस्त्र इष्टका छंदस्यानापधार
वंति। ताश्चाष्टौ लोकान् प्राप्ना भवंति। तानष्टौ लोकानभितो द्वे अद्विपद्ये बहिर्भवंति।
वयस्या अध्यर्द्धा॥ वयस्या अध्यर्द्धा भवंति सार्द्धलोकव्यापिका भवंतीत्यर्थः। पुर
स्तादभितानूकं जंघामात्र्यो॥ वयस्या इत्यनुवर्त्तते पुरस्ताच्च तस्त्रो वयस्यास्तपधी
यंते तत्राभितानूकं द्वे जंघामात्र्यो भवतः॥ पश्चाच्च चतुर्दशाद्विपद्याः॥ ताः पूर्वा

स्यामपराश्चतुर्दशात्मकत्ताः अर्द्धपद्याः भवंति। द्वितीयस्तृतीययोरेतःसिग्वेलायां दक्षिणतस्ति
रश्चालिखिताश्च। द्वितीयातृतीययोश्चिरेतःसिग्वेलायां दक्षिणतोयाइष्टकाउपधीयंत
ताअर्द्धपद्याश्चतिरश्चालिखिताश्चभवंतिननुउदंचोवर्जपूर्वापरइत्यनेनतिरश्चालि
खितात्वंप्राप्तमेव।सत्यंप्राप्तंकिंतुरेतःसिग्वेलायांदक्षिणतोयाअश्विन्यउपधीयंतेताःपू
व र्वापरायताःकृत्वोपधीयंतेतउदक्कालिमुखत्वंलक्षणानामपिप्राप्नोत्येतेनिवृत्त्यर्थमिद
मुच्यते।ननुदक्षिणोत्तरायत्तःकृत्वाकिमितीनोपधीयंते।उच्यतेअसंभवात्रेतःसिग्वेला
यामितिवचनादेकस्मिन्नेवपद्यालोकेअर्द्धपद्याद्वयमुपधीयतेतत्रयदिदक्षिणपरा
यत्तोपधीयतेनदक्षिणमुत्तरेणपंचमीनसंभवतीतिदक्षिणतावत्पूर्वापरायतायदाद ६
क्षिणपूर्वापरायतातदादक्षिणमुत्तरेणपंचम्यपितथैवसंभवति।नाकसदादिनामप्य
नयैवोपपत्त्यातिरश्चालिखितात्वमुच्यते।विनापिवचनंयत्रलक्षणानामन्यामिमुखत्वं
प्राप्तेइष्टकावान्यामिमुखाउपधीयंतेतत्रयथाप्राप्तंलक्षणकरणं॥नाकसत्पंचचूडानां

चानाकसत्पंचचूडानांचयादक्षिणतउपधीयंतेताअर्द्धपद्याश्चतिरश्चालिखिताश्चभवं
ति॥उसिग्विराजश्चार्द्धपद्याश्चेत्॥उसिग्विराजश्चयदर्द्धपद्याभवंतितदातिरश्चालि
खिताश्चभवंति।उसिग्व्यापरायत्तदाविराजउपधीयंतेतदाउसिग्द्वौचविराजौवार्द्धपद्या ८
वं॥अथेष्टपुरस्तात्स्तोमभागाः॥स्तोमभागाएकान्नत्रिंशत्त्रिंशद्वातासामुपधानेविभा
गउच्यते।अथेष्टपुरस्तादषाढावेलायामुपदधाति॥पश्चाच्च॥पश्चाद्वाषाढावुपदधात्य
षाढावेलायामेव॥दक्षिणतःसप्त॥उपदधात्यषाढावेलायां॥उत्तरतःशिष्टाः।यदि
त्रिंशत्तदासप्तोत्तरतउपदधाति।यद्येकान्नत्रिंशत्तदाषडिति।यदासप्ततदाद्वेअर्द्धप
द्या॥अर्द्धेसिधास्तृतीयायामृतव्यानाकसत्पंचचूडागार्हपत्यपुनश्चितिंचोसिधयोगात्।
तृतीयायांचितौयारुताव्यास्ताअर्द्धेसिधा[illegible]कर्त्तव्याः।कुतएतत्चयनयोगात्।एवंहि
चयनेयोगोभवतियदाद्वयोरिष्टयोरेकएवोसिधोनिष्पद्यतेतयानाकसत्पंचचूडाअप्यर्द्धे
सिधाश्चयनयोगादेव।अत्राकस्मा[illegible]चितौनाकसदामुपरिपंचचूडानामुपधानंगार्हपत्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुनश्चितीचार्द्धोत्सेधस्तवतः।उत्सेधयोगादेव॥अत्राप्युपधाने पुनश्चितिचोपरितद्दिति।अ
त्राचार्यतोवोत्सेधयोगादितिहेतुरुक्तस्तेनान्यत्रापियत्रार्द्धोत्सेधताप्राप्नोतितत्रस्वस्यैव।
तेनेत्तसिद्धंभवति।द्वैष्टकायाअपरार्द्धस्वयमातृण्णायांपूर्वार्द्धेचार्द्धोत्सेधस्तवति।द्वैष्टका
याअपरार्द्धस्वयमातृण्णायामुपधीयते।पूर्वार्द्धरूपोतस्यांपुरस्ताद्भूमिप्राप्तामितिवचना
त्॥उलूखलोखानिखननंच॥उत्सेधयोगादितिवर्त्तते।उलूखलस्यउखायाश्चनिख
ननं।इतरथाप्रादेशमात्रमूर्द्धमुलूखलमुपरिप्रादेशमात्रोर्द्धाउखानस्याउपरिपुरुष
शिरएतावानुत्सेधःपंचमीचितीप्राप्नुयात्।मुसलस्यनिखननंनोक्तंतस्याप्युत्सेध
योगात्कर्त्तव्यं।लोगेष्टकानांनिखननं।कर्त्तव्यमितरथाअपस्यानांलोगेष्टकानांचार्द्धो ३
त्सेधताकर्त्तव्या।नचसान्नाय्यान्यतरनिखननेनैवोत्सेधयोगोपपत्त्येः।इतरथाअपस्याः
पंचपंचानूकांतेभ्वियाअपस्यानांतथालोगेष्टकानांद्रव्यवादिवेदिरनूकांतेभूपदधाति।
इत्यत्रलोगेष्टकानांचार्द्धोत्सेधताकर्त्तव्यास्तवतिनिश्चयतानेनैपिचउत्सेधयोगःकिमूर्द्धो
त्सेधांगीकारः॥लोकंपृणाः।प्रथमायां८षट्सप्ततिंपादमात्रीणामुपदधादष्टाविंशतिमर्द्ध

पद्यानांपादभागानांनवशतानिचतुर्विंशान्यात्मनि॥परिभाषासमाप्ता॥२॥इदानींलो
कंपृणाःकथ्यंतइतिवाक्यशेषः।द्विसाहस्रोप्रथमालोकंपृणानांपंचदशनेत्यकेसूत्रकारे
णात्तत्रतासामिष्टकानामथ्यरयत्यः।पादमात्र्यइयत्योर्द्धपद्याइयत्यःपादभागाइयंचोपधाने
प्रतिविभागइयत्यआत्मनिइयत्यःपक्षयोरियत्यपुच्छइयंतिचयनयोगसंपत्तयेएतत्सर्वमुप
दिश्यते।तत्रतावत्प्रथमायांचितौषट्सप्ततिंपादमात्रीणामात्मन्युपदध्यात्।तथाष्टाविंश
तिमर्द्धपद्यानामात्मन्येवतथापादभागानांनवशतानिचतुर्विंशत्याधिकान्यात्मन्येवोपदध्या
त्।तासांपादमात्र्यादीनांविभागोधुनोच्यतइतितत्रशेषः॥प्राणभृदस्यांतरेषुषट्षट्पाद
मात्रीः॥प्रतिदिशंप्राणभृदपस्यांतरेद्वेद्वेतत्रप्राणभृदपस्यांतरेषुषट्षट्पादमात्रीरु
पधेया॥तन्मध्येष्वेकैकामर्द्धपद्यां॥तासांच(?)मध्येष्वेकैकाअर्द्धपद्याउपधेयाः।अत्रषट्पा
दमात्र्यस्ताअस्तितत्तिस्रोर्द्धपद्यायत्रवसंभवात्पंचेवपद्यास्तवतितत्रैकतस्तिस्रस्तिस्रो
परतोद्वेमध्येर्द्धपद्या।अथवामध्यमविवदितांतन्मध्यकापिअर्द्धपद्याउपधेयेति।पुर
स्ताच्चपादमात्र्यो॥अर्द्धपद्यापवादोयंपुरस्तान्मध्यमध्येयदापादमात्र्योभवतीना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ईपद्ये॥ अथ सोचापरेण द्वित्तीये ईपद्ये द्वे द्वे॥ दक्षिणोत्तरपादमात्रीयारथ सोचापरेण द्वित्तीये लोके
ईपद्ये भवतः। चकारसमुच्चयार्थः। तेन तन्मध्ये एकैकाम ईपद्याऽन्मित्यनेना ईपद्यापि भवंतिए
वेसत्ति दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः स्थानात्लावासं चैव पयास्तवंतितिस्रस्तिस्रो ईपद्याः। अपयङ्क्त
मथ सोचापरेण द्वितीये ईपद्ये द्वे द्वे इति तत्कुतो लभ्यत इत्याह॥ आतिहृत्य पूर्वे इति श्रुतेः॥ अ
निहृत्य पूर्वे उत्तमे अनूपदधात्यस्याः श्रुतेरेतल्लभ्यते। नन्वेतीत्य प्रथमे लोके पूर्णेऽनुपद
धात्तीत्येतावदस्याः श्रुतेर्लभ्यते अर्धपद्ये भवतः द्वित्तीये लोके उपधीयेते कुतो लभ्यते तद
र्थमुत्तरमुक्तं॥ प्रत्यगरत्निमात्रादिति च॥ दक्षिणमारभ्य प्रत्यगरत्निमात्रं त्यक्त्वा ८
उत्तमे लोके पूर्णे उपदधातीति च सूत्रार्थः। तत्र प्रथमे लोके प्राणभृदुपहिता तदानीं
द्वितीयाल्लोकादारभ्य द्वेपद्ये द्वे यदुपदध्याद्द्वयेन तस्माद्द्वितीये लोके द्वे अर्धपद्ये उपदधा
तीति सूत्रद्वयेन सिद्धं इदानीं प्राणभृदपस्यान्तरेष्वित्यादि सूत्रचतुष्टयेन सिद्धं
तत्संक्षिप्योच्यते पूर्वपार्श्वे तावत्प्राणभृदपस्यान्तरद्वितये षट्पदा(द)त्रीरुपहिता तन्मध्ये

चोत्तयतः षड्भिः षड्भिः एकपद्यात्ताः सप्त सप्त पद्यास्तवंति उत्तरतश्चतुर्दशापंचापस्या लोके चतु
ष्टयेनोपहिताः प्राणभृद्द्वयं च यजुष्मती सप्तकं एतावत्ता पूर्वपार्श्वे लोकविंशतिः पूरणं जा
तं। अथ दक्षिणपार्श्वे प्राणभृदपस्यान्तरद्वितये एकत्रापस्यानां पूर्वेण पंच पद्यास्तन्मध्ये
एकार्धपद्या अर्धपद्याद्वयं चान्यत्र अपस्यानामपरेण च षट्पद्याः सप्त यजुष्मत्यः तत्रापि लो
कविंशतिपूरणं जातं एवमुत्तरपार्श्वे पश्चिमपार्श्वे प्राणभृदपस्यान्तरद्वितये षट्षट्पा
दमात्रीः तन्मध्ये एकैकार्धपद्याऽन्यतो द्वादशपद्या द्वे अर्धपद्ये पंचापस्या अपस्याः प्राणभृ
द्यं च सप्तयजुष्मत्यः अत्रापि लोकविंशतिपूरणं तं एवं सर्वपार्श्वेषु अष्टाचत्वारिंशदपस्
द्या उपहिता अष्टाविंशतिरवशिष्यंते॥ पूर्वार्धे द्वादशपद्याः उपदध्यात्॥ अपस्यानाम
परेणान पूर्वेण। षोडशाचपश्चात् षोडशाचपद्याः प[illegible]दुपदध्यादपस्यानां पूर्वेण एवम
ष्टाविंशतिपद्या उपहिता भवंति। विश्वज्योतिषमास्तितो ईपद्ये। तर्वै इति शेषः॥ पश्चार्धे
न द्वेलायां। विश्वज्योतिषवेलायां पश्चादर्धपद्ये भवतः तान्तकमल्लितः। न तृतीयायां॥ वि
श्वज्योतिषमतितो ईपद्ये भवतः पश्चात्तु तद्वेलायां अर्धपद्ये भवतः। सामान्यवचना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आग्नि ः। दिशयास्त्वस्तितोर्द्ध्वपधाः। पंचदिश्यावेश्यदेविवदिष्फकेंचतीयायांचितोदिशयामग्नि
तोर्द्ध्वपधाभवंति। चतीयाप्रसंगेवमुक्तं। द्विपजुषंव॥ अस्तितोर्द्ध्वपधेस्तवनइतिशेषः प्रथ
मायांचतीयाग्रहणंनिवृत्तं॥ सर्वतः शेषाः॥ अर्द्धपधाद्वादशात्ताः सर्वतश्चतुर्षुपुरुषेष्व
पदध्यात्॥ तिस्त्रास्तिस्त्रएकेकस्मिन् अग्निमस्तत्र व्याख्यायांअर्द्धपधानांस्थानंकथ्यते॥
दक्षिणयोःपुरुषयोः पूर्वस्मात्पधामुद्धृत्यापरस्मिन्नुपदध्यात्॥ दक्षिणयोः पुरुषयोर्मध्ये
षड्दक्षिणेपुरुषेउपहितास्तांमध्येयाषड्नामुद्धृत्यापरस्मिन्पुरुषेद्वाविंशियाप्राणभृ २
तस्याः पुरस्तादुपदध्यात्॥ तस्याः पुरस्तात्तिस्त्रोर्द्ध्वपधाः॥ अर्द्धपधामुत्तयोः॥ पुरुषयोर्म
ध्येपूर्वस्मात्पुरुषादर्द्धपधामुद्धृत्यकासा अर्द्धपधासर्वतः शेषाइत्यनेनयास्तिस्त्रः प्राणा
स्तासांमध्येएकामुद्धृत्यापरस्मिन्पुरुषउपदध्यात्॥ सर्वतः॥ शेषाइत्यनेनप्राणास्तिस्त्र
उद्धृत्यचचतुर्थीएतास्वतस्त्रोर्द्धपधाद्वादश्याः प्राणभृतः पुरस्तादुपदध्यात्एवंप
श्चिमयोः पुरुषयोरुत्तरेषुपुरुषेर्द्धचतस्त्रोर्द्धपधादक्षिणेतिस्त्रः पूर्वार्द्धद्वादशाप

घाइत्यनेनयाद्वादशउपहितास्ताश्केकोद्धारेणोकादशास्त्रशतास्ताएकादशास्तिहिताः पंचा
र्द्धपधाउपदध्यात्दक्षिणेपुरुषेतिस्त्रउत्तरेद्वे। एवंद्वादशार्द्धपधागतास्तत्रनवशतानिचतु
र्विंशानिपादनागानांपरिशिष्टलोकेष्टपदध्यात्॥ षड्वाशतंपादमात्रीणांतिस्त्रोर्द्धपधाः
पंचाशंवशतंपादस्तागानामेकेकस्मिन्पक्षेपक्षे। उपदध्यात्पार्श्वेषुपधाः॥ पंचाशतंपाद
मात्रीणांसप्तार्द्धपधाः षड्विंशेशवशतंपादनागानांपुच्छे॥ उपदध्यात्॥ श॥ द्वितीयायाः
स्त्रक्तिषुजंघामात्रीः॥ द्वितीयायांचित्तौस्त्रक्तिषुसर्वकोणेषुजंघामात्रीउपदध्यात्। स
र्वकोणेषुजंघामात्र्योभवंति॥ अस्तितोवयस्याः सर्वतएकेकमध्यद्वात्रिंशादिणीजं
घामात्रीमध्यर्द्धेचयथाक्रमं। वयस्याः पंचपचान्तकांतेष्विष्टकां। तावयस्याअस्तित्त
स्यपार्श्वयोः सर्वतः सर्वासुदिक्षुएकेकामध्यद्वउपदध्यात्। ततएकेकांत्रिंशाहिणीं
ततएकेकांजंघामात्रीततोद्वेअध्यर्द्धएवंक्रमेणसर्वत्रउपदध्यात्। त्रिंशाहिणीनां
षडंगुलानिपक्षयोः॥ दक्षिणोत्तराणांत्रिंशाहिणीनांषडंगुलानियथापक्षास्य

पश्चात्त्रियादिशायोः षडंगुला
न्तरे लवंति। तयोपधेया अष्टादशांगुलात्मनि॥ आत्मनि पुच्छे॥ पश्चात्त्रियादिशायोः षडंगुला
न्यात्मनि लवंति। अष्टादशांगुलात्मनि पुच्छास्यांतरे॥ तयाः पुरस्ताज्जंघामात्र्यो॥ यत्रिया
दिशायो पुच्छावुपदिते तयोः पुरस्ताज्जंघामात्र्यावुपधीयेते यएकस्याः पुरस्तादेकाजंघा
अपरस्याः पुरस्तादपरा॥ पूर्वार्द्धे त्रियादिशी स्थाने च॥ सर्वत्र एकैकामध्ये द्वेत्रिया
दिशीमित्यनेन पूर्वार्द्धे त्रियादिशीद्वयं प्राप्तं तयोस्थाने जंघामात्र्यावेव लवतेनत्रि
दिशेयो। एतावता आत्मनः सर्वासु दिक्षु पार्श्वपूरणं जातं। इदानीं पक्षपुच्छपार्श्वपूर
णमाह॥ पक्षपुच्छपार्श्वेषु त्रियादिशीः॥ पंच पंच स्त्रक्तिषु जंघामात्रीरुपदिताः स्त्र १०
क्तियोर्जितेषु पक्षपुच्छेषु पार्श्वेषु त्रियादिशीरुपधीयंते। तत्रैकैकस्मिन्पक्षे द्वे त्रिया
दिश्यौ दक्षिणोत्तरायते उपधेयाः। अन्तो पुच्छे पूर्वायिताः॥ जंघामात्र्यंतरेषु मध्य
द्वीः॥ पक्षपुच्छस्त्रक्तिषु या जंघामात्र्यस्तदंतरेषु सप्त सप्ताध्यर्द्धानि पदध्यात्॥ प

पूर्वा
दक्षिणोत्तरायताः पुच्छे पूर्वापरायताः॥ शेषे चतुर्विंशतिपामात्रीणां द्वादशार्द्धपद्याः।
शेषक्षेत्रे चतु
षट्पंचाशानि नवशतानि पादभागानां चतुरश्यार्द्धपादभागानात्मनि। शेषक्षेत्रे चतु
र्विंशतिपादमात्रीरुपदध्यात्। ता अस्तितश्चतिस्त्र स्तिस्त्रोर्द्धपद्याः। पश्चाच्चानूकमि
तावयस्यानां पूर्वेणास्तितस्तिस्त्रः॥ पद्यास्ता अस्तितो द्वे द्वे अर्द्धपद्येउ लयत्रवाद्यपधेयं
रयोरर्द्धपद्ययोरर्द्धं यत्कोपधेयेउ लयत्राप्यर्द्धस्य जंघामात्र्या अवरुद्धत्वात्। उलय
तः॥ पश्चादेकैका जंघास्ति द्वे द्वे अर्द्धेस्ताः ताः पूर्वेणतिस्त्रास्तिस्त्रः पद्याः ता अस्तितोर्द्धप
द्यद्वे दक्षिणतिरश्च्या लिखिता एतावता चतुर्विंशतिः पद्यागता द्वादशार्द्धपद्याः शे
षक्षेत्रेषु षट्पंचाशानि नवशतानि पादभागानामुपदध्यात् चतुरश्यार्द्धपादभागान्
मध्यसंलग्नोनपरयोः पुरुषयोरुपदध्यात्। तावतीन्युपदध्यात्॥ द्वानवतिंचशतेन
ग्रा· कोणयाजंघातकोणसंग्राममर्द्धप
पादभागानामर्द्धपद्यां च पक्षे पक्षे। उपदध्यात्। कोणयाजंघातकोणसंग्राममर्द्धप
घामुपदध्यात्॥ पंचषष्टिं च शतं पादभागानामर्द्धपादभागं च पुच्छे। उपदध्यात्॥४॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रथमयात्तृतीयोक्तायविशेषः ।। प्रथमयात्तृतीयाचित्तीव्याख्याता यो विशेषः स उच्य
ते ।। षोडशाद्दीपघाउपदध्यात् ।। तृतीयायां चितौ षोडशाद्दीपघाउपदध्यात् ।। ज्ञा
मनिनाष्टाविंशतिः ।। चतस्त्रश्च बृहतीस्त्रक्षिषु ।। चतस्त्रो बृहतीरुपदध्यात् ।। नप
दृपुच्छस्त्रक्षिषु चतस्त्रइन्फचारः । विंशतिपादस्तागानां नवशतानि चतुर्विंशा
निति प्रथमायामुक्तं ।। तृतीयायां तु विंशतिपादस्तागानधिकानुपदध्यात् ।। तेनस्वनु
विंशानि नवशतानि स्तवंति ।। प्राणस्त्रस्थानेषु पादमात्रीः ।। सप्तसप्तप्राणस्त्रतः कर्णा
सहितादशादशात्युक्तं प्रथमायां तृतीयायां तन्न संभवति यः स्त्रक्ति द्वौ द्वौ पद्यालोकौ
सहितादशादशात्युक्तं प्रथमायां प्राणस्त्रतस्थानेषु सप्तसप्तपादमात्रीरुपदध्या
बृहतीत्रिष्टुभौ तेन बृहत्यस्यांतर प्राणस्त्रतः रेतःसिग्वलायामष्टौ रेतःसिग्वलायां प्रतिदिशं चतस्रो २२
त् ।। रेतःसिग्वलायामष्टौ । रेतःसिग्वलायां पद्यात्रः ।। पद्याश्चाष्टौ पद्यालोकाश्रवत्रि
दिश्यास्ताअसितो द्वे द्वे अर्द्धपद्ये कोणेषु चतस्त्रः पद्याः । बृहतीसंलग्ने द्वे द्वे पद्ये स्तवतस्ते
षात्तषष्टोपघाउपदध्यात् । बृहतीसहिते द्वे द्वे ।

नां तत्सर्वतोनवाधेनाश्वाष्टौ स्तवंति ।। पश्चाच्छंदस्याअसितत्स्वद्वे । असितो द्वे इत्युक्तं
यापश्चाच्छंदस्यासितःसाद्वे स्यलोकस्य विद्यमानत्वात् । छंदस्याअसितो द्वे पद्यास्त
नद्वौद्वौ पादस्तागौ स्तवतः । पद्यं तु बाह्यवर्ष्या यस्याबाघातिवचनात् । प्राणस्त्रतौ च
तिस्राक्तिस्त्रः । पद्यास्तवंति ।। वालखिल्यानां च तत्स्वश्वतस्त्रः । स्तवंति ।। पश्चिमासा
द्वौ ।। किंतु पश्चाद्वालखिल्यतो द्वेपद्ये स्तवतस्तदसितश्चतस्त्रश्चतस्त्रः पद्याः दक्षिणा
त रेच द्वे द्वे साद्वेदक्षिणछंदस्याश्चासितो द्वे पद्ये तदसितो द्वे द्वे पद्ये एवमुत्तरछंद
स्याप्तितापिएतावतामष्टसप्ततिः । पादमात्रीणांगता द्वेपद्याः । दिश्यास्त्वसितो
द्वेपद्याश्चाष्टौ दक्षिणछंदस्यअसितो द्वे उत्तरछंदस्याश्चासितो द्वे पश्चाद्वालखि
ल्याअसितापि द्वे विश्वज्योतिषमसितापि द्वे एकीकृत्य षोडशा द्वे पद्याः । पद्दपुछि
ल्यस्तिस्वस्तिस्त्रो द्वे पद्याउद्गृत्य षड्षड्पादस्तागानधिकानुपदध्यात् । पद्मस्या
रद्वौ ।।५।। द्वितीयावच्चतुर्थी । द्वितीयावच्चतुर्थी इति कर्तव्यता । यथा द्वितीयायांला

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कर्षणेनामुपदधानं तथा चतुर्थ्यामपि कर्त्तव्याः॥ अयं विशेषः। द्वितीयायां च चतुर्थी कर्त्त
व्यैवं स्थिते यो विशेषः। सोऽनन्तरमुच्यते॥ पक्षाप्ययोर्दक्षिणोत्तरे अक्षितस्य तत्र स्र
तस्त्रोर्द्धपद्याः। पक्षाप्ययः पक्षसंधिः दक्षिणोत्तरयोरनूकान्तयोर्मत्स्यमोहन्यावुपहि
ते दक्षिणोत्तरे अनूकान्ते अक्षितस्य तत्र यत्तस्रोर्द्धपद्या दक्षिणोत्तरायताः कृता उ
पदध्यात्। दक्षिणयोर्मत्स्यमोहन्योर्मध्ये दक्षिणमक्षितस्य तस्य तत्र स्रोर्द्धपद्या
एवमुत्तरयोरुत्तरां एवं वयस्यालोकव्याप्तिः कृता भवति। अत्र वयस्यानाम ता वः।
पश्चाद्वजंघामात्र्यावक्षितो ध्यर्द्ध। पश्चायेजंघामात्र्योर्मत्स्यमोहन्यावुपहितेते
अक्षितोद्वे अध्यर्द्धे भवतः एवमत्रापि वयस्यालोकव्याप्तिः कृता भवंति। पुरस्ता १२
द्वे॥ पुरस्ताद्वजंघामात्र्योर्मत्स्यमोहन्यावुपहितेते अक्षितो द्वे अर्द्धपद्ये भवतः।
अत्रापि वयस्यालोकव्याप्तिः कृताः। एवं सर्वत्र वयस्यालोकव्याप्तौ कृतायां स्र
क्तिषु जंघामात्रीरक्षितो वयस्यास्या दिजंघामात्र्यंतरेष्वर्द्धा इत्येतत्पर्यंतं द्वि

तीयायाः समानं॥ चतुर्द्दशार्द्धपद्येद्वे द्वे॥ पूर्वमत्स्यमोहन्यावपरेणयां चतुर्द्दशार्द्धपद्या
नुपहितास्ता अक्षितो द्वे द्वे अर्द्धपद्ये भवतः॥ षडेकैकं॥ चतुर्द्दशापरेणयाः षडुपहितास्ता
अक्षितएकैकामर्द्धपद्यामुपदध्यात्॥ अतः श्रोण्यावृहत्योत्तरंतरे त्रियाहिण्यौ॥ जंघामा
त्र्यावुपहितेते कोणसंलग्ने अध्यंतरतो द्वे बृहत्युपधेयेबृहत्योरंतरात्त्रियाहिण्यावुप
धेये॥ पादमात्र्यौ च॥ त्रियाहिण्यारंतरे पादमात्र्यावुपधेये पादमात्र्यारेकपार्श्वे त्रिया
हिणीसंलग्ने लेमपरं जंघासंलग्ने॥ शेषपादनागाश्चतुर्भिरधिकान्॥ शेषे चतुर्विंशत्या
त्तं पादमात्रीणमित्स्यपक्रम्य पदुक्तं तन्मध्ये पादनागानेव चतुर्भिरधिकानुपदध्या
त्। तेन षष्ठ्याधिकानि नवशतानि पादनागानां भवंति पद्यापंपद्यासंख्या अन्यास्तिरि
श्कास्ति पूरिताः। उत्तरस्य दक्षिणान्यां बृहत्ती त्रियाहिणी पादमात्रौ रुत्तरतः। दक्षिणे त्री
अनूकान्ते मत्स्यमोहन्यावुपहिते ता स्यामुत्तरतश्चतुर्द्दशार्द्धपद्याः षड्षड्पद्याश्च
पद्युपधीयंते। तदा बृहत्ती त्रियाहिणी पादमात्री रुत्तरतमुत्तरपुरुषमुपदध्यात्। त्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दक्षिणपुरुषयोः। यथापूर्वस्यामपराद्ध्यंतस्मिन्पक्षेब्रह्मादीनांदक्षिणोत्तरपुरुषोप
धानेसंमुखत्वात्भवतीएवमुत्तरावादक्षिणस्यामित्यस्मिन्पक्षेब्रह्मादीनामुत्तरपुरुष
योरुपधानेसंमुखत्वात्भवति॥ आग्नेयनैर्ऋतयोः पूर्ववत्॥ उत्तरतइत्यर्केनशायनेधकेब्रह
त्यादीनामुपधानंतदर्थमाह। आग्नेयनैर्ऋतयोः पूर्ववदितियथोत्तरआग्नेयाब्रह्मादिस्क
पधानंकृतंतथोत्तरआग्नेयनैर्ऋतयोरुपधानंकर्तव्यं। दक्षिणस्यांचआग्नेय्यामवांतरदेशो
चेत्। यदिचतुर्दशार्धपद्यापद्मधाश्चदक्षिणपूर्वकोणादारभ्योपधीयंते। तदादक्षि
णस्यांचआग्नेय्यांवहतीत्रिशाक्षिणीपादमात्रीणासुपधानमुत्तरयोश्चआग्नेयनैर्ऋतयोः स
मल्लोकव्यासार्थमेवन्यत्तरअर्धपद्या। अयंचापरोविशेषस्तस्मिन्पक्षेभवतिचतुर्द १२
शषद्वाविंशैषा। अर्धपद्याः प्रतिपादितास्ताअन्यतरतोभवंतितालिताः। एवंचसतिष
द्। तस्मात्पुरुषाम्यद्विशत्पादनागानुद्धृत्यद्विगुणांस्तावंतोर्धपादनागानुपद
ध्यात्। यस्मिन्पुरुषेवोपक्षिप्तास्तस्माद्धियर्थः॥६॥ पंचम्यामंतराविशविराजः॥ यस्मि

न्पक्षेंतराविराजोभवंति। तस्मिन्पक्षेपूरणमुच्यते। उत्तरिम्भोवापरार्धपद्याद्ध्यंतरापक्षेप
निर्वापपक्षेवत्रसूत्रेपूरणंनास्तितस्यबुध्याकल्पनीयं॥ पुच्छस्तयोः पादलोकावशेषोचमध्य
तआपूर्वातासमध्यमोनागः॥ पुच्छेकोणयोः पादलोकोगृहीवातयोश्चलोकयोर्मध्येशेषलो
काभवंति। तन्मर्यादयापूर्वांतंयावदुन्नयतोरेखाद्वयंकर्तव्यमित्यंतरावच्छिन्नो॥ तानिपाद
नदनागानांविंशत्तिंचत्रांतमर्धपदस्यागवा। दक्षिणोत्तरमार्गयोरश्वौत्रिंशदधिका ४
न्यष्टावशेषा। तानिपादनागानामेकैकस्मिन्नात्रोपदध्यात्। तथाविंशंचशतेविंशंचश
तामेकैकस्मिन्भागेर्धपादनागानामुपदध्यात्। उत्तरेषडेवपादनागान्॥ योनागः समध्यमो
नागः सार्धशतद्वयलोकप्रमाणः॥ तस्मिन्नुज्वालिखिताः। तस्मिन्मध्यमेनागेरुज्वालि
खितालोकंपृणउपदध्यात्॥ दक्षिणोत्तरयोर्वक्रालिखिताः॥ दक्षिणोत्तरयोर्नागयोर्वक्रा
लिखिताः। लोकंपृणनामयंविधिः। यजुष्मयोनागत्रयेपिरुज्वालिखिताएव॥ मध्यपा
दनागानांचतुःसप्ततानिपंचशतान्युपदध्यात्चत्वारिचार्धपादनागानांमध्यमेनागेचतुः
सप्तत्यधिकानिपंचशतानिपादनागानामुपदध्यात्। तथाचत्वारिंशतानित्रिअर्धपादनो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गानाक्षुद्राणांयथोत्तराउपधानंभवतितथाकर्त्तव्यं॥दक्षिणोत्तरयोरष्टात्रिंशान्यष्टावष्टो
शतानिपादनागानांविंशंविंशंचशतमर्द्धपादनागानां।दक्षिणोत्तरयोर्नागयो
रष्टात्रिंशदधिकान्यष्टावष्टोशतानिपादनागानामेकैकस्मिन्नागउपदध्यात्।तथावि
शंचशतमेकैकस्मिन्नागेअर्द्धपादनागानामुपदध्यात्।उत्तरेषोडशापादनागानधि
कानुपदध्याद्दक्षिणेपादनागान्।दक्षिणोत्तरयोरष्टात्रिंशान्यष्टावष्टोशतानिपाद
नागानांविंशंचशतमर्द्धपादनागानामित्येतस्मादष्टपंचाशदकान्नवशतादधिका
षोडशापादनागानुत्तरनागउपदध्यात्।एवंदक्षिणेनागेषोडशार्द्धपादनागान्।दक्षि
णेनागेपादनागतोकस्यपुरीषवत्यति छंदोभ्यांव्यापूरणवासंख्यापूरणार्थमर्द्ध १४
पादनागानामुपधानंकुर्यात्।एवंचतुःसप्ततानिनवशतानिनागेनागेभवंति।नागत्रे
येष्टासप्तन्यूनसहस्रत्रयंभवति॥१॥धिष्ण्येषुनवपादनागलोकाः।इदानींधिष्ण्या
नांपूरणमुच्यते।एकैकस्मिन्धिष्ण्येनवनवपादनागलोकाःप्रत्येतव्याः।एकैकोजंघा
लोकरस्यर्थः।पंचमीवद्धिनागलक्षणानि॥

लक्षणेविनागस्यपंचमीवद्भवति।लक्षणानिरज्वालिखिताःवक्रालिखिताइतिलक्षण
नांविनागस्ययोमध्यमोनागस्तस्मिन्नृज्वालिखितादक्षिणोत्तरयोर्वक्रालिखिता
इतितेनसर्वेधिष्ण्यमध्यसुयःपादनागलोकामध्यमोनागस्तस्मिन्नृज्वालिखिताइष्ट
काउपदध्यात्।दक्षिणोत्तरभागयोर्वक्रालिखिसर्वधिष्ण्येषुमध्यमेनागेषड्विंशति
रिष्टकाभवंतिदक्षिणेनागेषड्विंशतिश्चोत्तरेचएवमष्टासप्ततिःसर्वेषु।अथोपधा
नमुच्यते।मध्येर्द्धपद्यामुपदध्यात्।ततःप्राङ्मुखपूर्वांपूर्वामर्द्धपद्यायाश्चादपरव
ततस्तस्योत्तरतऋज्वालिखितांतत्तस्योत्तरेचापरंप्राग्लक्षणंवक्रालिखितं।त
तस्यपुरस्ताद्दक्षवालिखितो।अनेनप्रकारेणप्राक्शास्त्रपोटनेष्वाकाग्नीध्री
यधिष्ण्यानामुपधानंकर्त्तव्यं।आग्नीध्रीयेतुपृश्यसमानंपद्यामात्रेमध्येउपर्युपद
ध्यात्।होत्रादीनांधिष्ण्येषुविशेषउच्यते।होत्रीयेखलुस्तयोःप्राञ्चावर्द्धपादनागौ
द्वौद्वौ।होत्रधिष्ण्योपधानंजंघामात्रंचतुरस्रंकृत्वातस्यचतुरश्रस्यासयोःप्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गायत्तो द्वौ द्वौ द्वावर्द्धपादनागावुपदध्यात्। तदपरं च बाह्यमेकैकं। यो द्वौ द्वावर्द्धपादना
गावुपहितौ तयोर्बाह्यतोऽपरं चैकैकं अर्द्धपादनागं प्राशायमुपदध्यात्। अन्तरौ च च
तुर्नागौ द्वौ द्वौ॥ चतुर्नागः पादनागस्य चतुर्नागः पद्यायां षोडशो नाग इत्यर्थः। तदप
रौ यौ बाह्यावर्द्धपादनागौ उपहितौ तदन्तरौ च द्वौ द्वौ चतुर्नागानुपधेयौ॥ अर्द्धपद्या
याश्च स्थाने ष्टौ। मध्यर्द्धपद्यायास्थाने ष्टौ चतुर्नागानुपदध्यात्। एतावता षट्पादना
गलोकाः पूरिताः परिशिष्टं पादना[illegible]लोकं त्रयं तत्रार्द्धपद्यास्थानस्य पश्चादेकपा
दनागमुपदध्यात्। तदन्तितो द्वौ एतावता द्वौ धिष्ण्यपूरणमेकविंशतिरिष्टका
निः कृतं नवत्ति। वारद्वयं तासु दशासु मंत्रः पुनरेकस्यां ब्राह्मणाछंस्ये च दश ३५
मंत्रः पुनरेकस्यामष्टेष्टकेष्वस्यां मंत्रः। षडिष्टकेषष्ठ्यां॥ ब्राह्मणाछंस्ये चतुरोर्द्ध
पादनागान्। चत्राद्वादर्द्धपद्यायाश्च स्थाने चतुरोर्द्धपादनागायुत्तानुपदध्यात्। शे
षपूर्ववत्सप्तनागानुपदध्यात्॥ मार्ज्जालीयेर्द्धपद्यामतितौ द्वे पद्ये॥ मार्ज्जालीये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts